चतुर्थः पाठः

काव्यदीपशिखा

पाठप्रवेशः

महाकाव्यानां पठनेन पौराणिकानां कवीनां कल्पानाचातुर्यं तत्कालसामाजिकानां व्यवहारं च अवगन्तुं शक्यते। अनेकेषु महाकाव्येषु सत्स्वपि पञ्चमहाकाव्यानि अतिप्रसिद्धानि भवन्ति। तेषु अन्यतममस्ति रघुवंशम्। तस्मात् सङ्कलितान् चतुरः श्लोकान् अत्र परिचिनुमः।

आमुखम्

संस्कृतसाहित्ये अनेकानि महाकाव्यानि सन्ति। तेषु कालिदासस्य कुमारसम्भवम्, रघुवंशम्, भारवेः किरातार्जुनीयम्, माघस्य शिशुपालवधम्, श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितं च पञ्चमहाकाव्यानि इति प्रथितानि। एतेषां महाकाव्यानां रचनावसरे भाषाप्रयोगाणां वैशिष्ट्येन कालिदासः 'दीपशिखाकालिदासः' इति, भारविः 'छत्रभारविः' इति, माघः 'घण्टामाघः' इति च पश्चात् प्रसिद्धाः अभवन्। नैषधीयचरितं काव्यं 'विद्वदौषधम्' इति च। रघुवंशस्य षष्ठसर्गे इन्दुमत्याः स्वयंवरसन्दर्भः उपवर्णितः। तत्र प्रयुक्तस्य अलङ्कारस्य चारुतया कालिदासः 'दीपशिखाकालिदासः' इति प्रसिद्धिम् अवाप। तमेव सन्दर्भम् अत्र पठामः।

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो
लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
दिवाकरादर्शनबद्धकोशे
नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥

पदच्छेदः

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो	-	स्वसुः + विदर्भाधिपतेः + तदीयः ।
लेभेऽन्तरं	-	लेभे + अन्तरम् ।
नोपदेशः	-	न + उपदेशः ।
नक्षत्रनाथांशुरिव	-	नक्षत्रनाथांशुः + इव ।

विग्रहः

विदर्भाधिपतेः	-	विदर्भस्य अधिपतिः विदर्भाधिपतिः,तस्य ।
दिवाकरादर्शनबद्धकोशे	-	दिवाकरस्य अदर्शनेन बद्धः कोशः, तस्मिन् ।
नक्षत्रनाथांशुः	-	नक्षत्राणां नाथः नक्षत्रनाथः(चन्द्रः) तस्य अंशुः ।

अन्वयः		**अन्वयार्थः**
विदर्भाधिपतेः	-	विदर्भराजस्य (भोजस्य)
स्वसुः	-	सोदर्याः
चेतसि	-	मनसि
तदीयः उपदेशः	-	तया कृतं विवरणम्
दिवाकरादर्शनबद्धकोशे	-	सूर्यस्य अदर्शनेन सङ्कुचिते
अरविन्दे	-	पद्मे
नक्षत्रनाथांशुः इव	-	चन्द्रमयूखः इव
अन्तरं	-	प्रवेशं
न लेभे ।	-	न अलभत ।

भावार्थः

विदर्भाधिपस्य सोदर्याः इन्दुमत्याः सखी कञ्चन राजकुमारम् अधिकृत्य सविस्तरं प्रत्यपादयत्। तथापि सूर्यास्तमने मुकुलाकारे कमलोदरे चन्द्रकिरणः इव इन्दुमत्याः मनसि तस्याः उपदेशः न प्रविष्टः।

कोशः

चेतः – चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः।

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे
विवर्णभावं स स भूमिपालः॥

पदच्छेदः

दीपशिखेव - दीपशिखा + इव।

विग्रहः

पतिंवरा - पतिं वृणीते या सा।

नरेन्द्रमार्गाट्टः - नरेन्द्रस्य मार्गः नरेन्द्रमार्गः, तत्रस्थः अट्टः।

भूमिपालः - भूमिं पालयति इति।

अन्वयः		**अन्वयार्थः**
पतिंवरा	-	स्वयंवरसन्नद्धा
सा	-	इन्दुमती
रात्रौ	-	निशायां
सञ्चारिणी	-	सञ्चरणशीला (गमनशीला)
दीपशिखा इव	-	दीपज्वाला इव
यं यं व्यतीयाय	-	यं यं राजानम् अतीत्य गता
स स भूमिपालः	-	स स भूपालः
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव	-	राजपथे स्थितः निरीक्षणालयः इव
विवर्णभावम्	-	(निराशया) वैवर्ण्यं
प्रपेदे	-	प्राप्तवान्।

भावार्थः

रात्रौ सञ्चरणशीला दीपशिखा यथा नरेन्द्रमार्गं प्रपद्य अट्टान् अतीत्य तान् निष्प्रभान् करोति तथा पतिंवरा सा कुमारी यं यं राजकुमारम् अतीतवती तस्य तस्य मुखं विगतवर्णम् अभवत्।

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं
व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य
वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥

पदच्छेदः

व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी	-	व्यावर्तत + अन्योपगमात् + कुमारी ।
सहकारमेत्य	-	सहकारम् + एत्य ।

विग्रहः

सर्वावयवानवद्यं	-	न अवद्यः अनवद्यः, सर्वे च ते अवयवाश्च सर्वावयवाः सर्वावयवेषु अनवद्यः यस्य सः सर्वावयवानवद्यः, तं सर्वावयवानवद्यम्।
अन्योपगमात्	-	अन्यस्य उपगमः अन्योपगमः , तस्मात्।
वृक्षान्तरम्	-	अन्यः वृक्षः।
षट्पदाली	-	षट्पदानाम् आली।

अन्वयः		**अन्वयार्थः**
कुमारी	-	इन्दुमती
सर्वावयवानवद्यम्	-	सर्वावयवरम्यम्
तं प्राप्य	-	अजम् उपगम्य
अन्योपगमात्	-	राजान्तरसमीपगमनात्
व्यावर्तत	-	विमुखा अभवत्।
हि	-	यतः
षट्पदाली	-	भृङ्गावलिः
प्रफुल्लम्	-	विकसितम्
सहकारम्	-	चूतम्
एत्य	-	प्राप्य
वृक्षान्तरम्	-	अपरवृक्षम्
न कांक्षति	-	न इच्छति।

भावार्थः

भृङ्गाः प्रफुल्लं चूतवृक्षम् सम्प्राप्य अन्यं वृक्षं गन्तुं नेच्छन्ति तथा सा इन्दुमती अङ्गलावण्ययुक्तं तं राजकुमारम् उपगम्य ततः गन्तुं नोत्सुका अभवत्।

कोशः

षट्पदः-

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः।
द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः॥

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व
रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥

पदच्छेदः

गुणैश्च	-	गुणैः + च ।
तैस्तैर्विनयप्रधानैः	-	तैः + तै: + विनयप्रधानै : ।
त्वमात्मनस्तुल्यममुम्	-	त्वम् + आत्मनः + तुल्यम् + अमुम् ।

विग्रहः

विनयप्रधानैः - विनयः प्रधानं येषां , तैः।

अन्वयः		अन्वयार्थः
कुलेन	-	गोत्रेण
कान्त्या	-	लावण्येन
नवेन वयसा	-	यौवनेन
विनयप्रधानैः	-	विनयप्रकृतिभिः
तैस्तैर्गुणैश्च	-	श्रुतशीलादिभिः गुणैःच
आत्मनस्तुल्यं	-	स्वानुरूपं
अमुं	-	एनम् अजं
त्वं वृणीष्व	-	त्वं स्वीकुरु ।

रत्नं	-	मणिः
काञ्चनेन	-	सुवर्णेन (सह)
समागच्छतु	-	संगच्छताम्।

भावार्थः

एषः अजः सूर्यवंशोद्भवः भवति। कान्त्या तारुण्येन विनयादिभिः शीलगुणैश्च अनुरूपः अयं राजकुमार एव ते योग्यः। रत्नं सुवर्णेन सह एव समागच्छतु।

कोशः

कुलम्	-	सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ।
रत्नम्	-	रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च।

पठनप्रवर्तनानि

पाठभागस्थान् श्लोकान् वैयक्तिकरूपेण सङ्घरूपेण वा कक्ष्यायाम् आलपतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

अक्षरस्फुटता।

पदार्थबोधः।

आशयव्यक्तता।

पाठभागस्थानां श्लोकानां गद्यक्रमं लिखतु।

श्रद्धेयाः अंशाः

आशयावबोधः।

विशेषणविशेष्यज्ञानम्।

उचितः वाक्यप्रयोगः।

पञ्चमहाकाव्यान्यधिकृत्य सूचनानुसारं टिप्पणीं लिखतु ।

सूचनाः - काव्यभेदः - श्रव्यकाव्यानि - प्रसिद्धाः संस्कृतकवयः - पञ्चमहाकाव्यानि - तेषां कर्तारः ।

श्रद्धेयाः अंशाः

भाषाशुद्धिः।

आशयव्यक्तता ।

सूचनानां स्वीकारः ।

टिप्पणीघटना ।

इष्टतमश्लोकस्य आस्वादनटिप्पणीं लिखतु ।

श्रद्धेयाः अंशाः

भाषाशुद्धिः।

आशयव्यक्तता ।

श्लोकानाम् अर्थावबोधः ।

क्रियापदपरिचयः

व्यतीयाय - वि अति उपसर्गपूर्वक इण् गतौ परस्मैपदी लिट् प्र.पु.ए.व ।
व्यतीयाय - व्यतीयतुः - व्यतीयुः ।

प्रपेदे - प्र उपसर्गपूर्वक पत्लृ गतौ आत्मनेपदी लिट् प्र.पु.ए.व ।
प्रपेदे - प्रपेदाते - प्रपेदिरे ।

व्यावर्तत - वि+आ+वृतु वर्तने आत्मनेपदी लङ् प्र.पु.ए.व ।
व्यावर्तत - व्यावर्तेताम् - व्यावर्तन्त ।

वृणीष्व - वृञ् वरणे उभयपदी आत्मनेपदे लोट् म.पु.ए.व ।
वृणीष्व - वृण्वाथाम् - वृणुध्वम् ।

अधिकवाचनांशः

कालिदासस्य कृतयः ।

द्वे महाकाव्ये	-	रघुवंशम् , कुमारसम्भवम् च ।
त्रीणि नाटकानि	-	अभिज्ञानशाकुन्तलम् , विक्रमोर्वशीयम् , मालविकाग्निमित्रम् ।
द्वे खण्डकाव्ये	-	ऋतुसंहारः, मेघदूतम् ।

बिरुदालङ्कृताः केचन कवयः

कालिदासः	-	दीपशिखा कालिदासः ।
श्रीकण्ठः	-	भवभूतिः ।
भारविः	-	छत्रभारविः।
माघः	-	घण्टामाघः।
मुरारिः	-	इन्दुमुरारिः
बाणः	-	तुरङ्गबाणः ।

तूलिकानाम्ना प्रसिद्धानां केषाञ्चन साहित्यकाराणां नामानि वदन्तु ।